

УДК 351.853 (477.61)

В. В. Манюк

Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара,
Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 36, 49066 Україна, e-mail: *manuk-geo@mail.ru*

«Кам'яна Могила» в Україні: геологічна та археологічна спадщина світового значення

Ключові слова: геологічна пам'ятка, петрогліф, геологічна спадщина, пісковик, Кам'яна Могила, палеоліт, генезис.

На північ від м. Мелітополя, поблизу с. Терпіння, на березі мальовничої р. Молочної знаходиться унікальна пам'ятка давнини. Немов маленький кам'яний острів на безмежних просторах південного степу височіють велетенські брили пісковиків у вигляді видо-вженого пагорба, нагромадженого на алювіальні піски річкової тераси (рис. 1, 2). Місце це відоме далеко за межами України і приваблює багатьох охочих до загадок туристів не тільки наскальними написами і рисунками (петрогліфами) кам'яної доби, але й екзотичністю і таємничістю походження самих пісковиків.

Природна і археологічна пам'ятка, оповита безліччю легенд, описана у численних наукових працях, літературних джерелах найрізноманітнішого змісту, а в останні роки стала об'єктом прискіпливої уваги Інтернет-видань.

Ще у 1954 р., розпорядженням Ради Міністрів УРСР, територію в 15 га разом з пісковиковим пагорбом оголошено заповідною зоною Академії наук України, а в 1968 р. вона набула статусу пам'ятки природи республіканського значення. За дорученням Ради Міністрів України у 1986 р. Міністерство культури України створило Державний історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила». Указом Президента України від 10.09.2008 р. заповіднику надано статус Національного (рис. 3).

Але від першої згадки про феномен природи у 1778 р., коли О. В. Суворов, під час російсько-турецької війни призначив поблизу пагорба дозор з 14 козаків для охорони поштового шляху, і до наших часів жодної спроби з'ясувати дійсну геологічну природу скупчення брил пісковиків серед алювіальних пісків р. Молочної так і не було зроблено. Або, принаймні, вони загубилися у історичній давнині і до нас не дійшли. Важко уявити, щоб кожна людина (вже не говорячи про геологів), яка відвідувала це місце, не замислилася: звідки ці велетенські скельні брили, чому вони такі унікальні і не мають жодних аналогів у навколишній природі, які сили поскладали їх до купи? І таки замислювалися, мабуть, що витікає з давньої назви об'єкту. На мапі Мелітопольського повіту Таврійської губернії, датованій 1793 р., пам'ятка природи позначена, як «Камінь — Ююнь-Таш», що у перекладі з тюркської означає — «гора, збірний камінь» [5]. Саме на «**збірному камені**», трохи забігаючи вперед, хотілося б акцентувати увагу, тобто пагорбі, складеному з окремих брил (рис. 4).

А поки що ще декілька важливих моментів, які дозволяють не тільки зазирнути в історію відкриття і дослідження «Кам'яної Могили», але й наблизитися до таємниці її походження. У 1873 р., під час реєстрації пам'яток давнини Північного Причорномор'я академік П. І. Кьоппен писав про брили пісковиків: «Кам'яна Могила», так у Мелітопольському повіті називається пагорб, складений велетенськими скупченнями пісковиків,

знаходиться на правому березі р. Молочної. В одному місці між скель, зарослих мохом, знаходиться проміжок на вроді вулиці шириною в 2 або 3 аршини, де був вхід до печери занесений піском біля 1822 р.» [5, 6].

Відкриття і дослідження кількох печер під скупченнями пісковиків, наскельних написів і рисунків та перші їхні тлумачення зв'язані з ім'ям археолога Н. І. Веселянського, який здійснював розкопування у 1889–1890 рр. Не виявивши ані скарбів, ані поховань, вчений розчарувався і припинив роботи, залишивши короткий опис своїх досліджень. Важливо, що він справедливо, на наш погляд, **припускає штучність походження Кам'яної Могили.**

Можливо він був не єдиний у такому припущенні, але історія про це мовчить. Проте, впродовж багатьох років кочує з одного літературного джерела в інше дуже невдале, невідомо в кого запозичене, «геологічне» тлумачення походження пагорба пісковиків біля с. Терпіння. Нижче наводиться один з перших його варіантів, викладений у роботі відомого дослідника петрогліфів Кам'яної Могили Б. Д. Михайлова, незмінного директора заповідника з 1986 до 2008 р., коли він пішов з життя.

«Це останець піщаника Сарматського моря третинного періоду. Мільйони років тут була піщаникова мілина. Пізніше, коли виникло Понтійське море, на цьому місці утворилися вапнякові відкладення, в товщі яких було знайдено зуб кита. ...Море пішло, запанувала пустеля. З'явилася червоно-бура глина, яка містила в собі залізо і марганець. Згодом тут утворилася западина ріки Прамолочної. Її вода проникла вглиб землі, а оксиди заліза і марганцю виходили на поверхню піску сарматського горизонту, утворюючи кам'яну породу. Так поступово на цьому місці виник піщаниковий моноліт» [5, 6,]. Можливо, що це тлумачення запозичене у П. К. Заморія та Г. І. Малявко [2], але у них ми знаходимо, над усе, що: *«це не хаотичне нагромадження пісковикових брил, а становить хоч і складну але певну систему»*. Вони також пишуть, що: *«На жаль, фундаментальних геологічних досліджень Кам'яна Могила не зазнала»* [2].

У подальшому кожен автор наступного опису Кам'яної Могили вважав за доцільне додати щось розумне до запозиченого у Б. Д. Михайлова, і геологічне тлумачення обросло ще більшими небилицями. З'являються і гейзери, що створили скам'янілий пісок, і «кисільні шари», які зміло водою і оголилися «столовий пагорб», і багато іншого.

То що ж насправді являє собою Кам'яна Могила на березі р. Молочної. Територія, у межах якої знаходиться пам'ятка природи і археології, не належить до добре геологічно вивчених. Причорноморська западина, частиною якої вона є, характеризується поступовим глибоким зануренням докембрійського фундаменту у південному напрямку та досить обмеженими перспективами, принаймні у південній частині Мелітопольського зйомочного аркушу (L-36–XII), щодо виявлення певних корисних копалин. Саме тому остання державна геологічна зйомка масштабу 1 : 200000 проведена тут ще у 60-ті роки В. В. Стадніченко, а зйомки масштабу 1 : 50000 взагалі ніколи не виконувалися. В районі с. Терпіння поверхня фундаменту кристалічних порід докембрію знаходиться на глибині 500–600 м, і тому цілком зрозуміло, що буріння свердловин являє собою неабияку розкіш. Втім, в далекі 60-ті, це було таки можливим, і отриманий фактичний матеріал, хай і в недостатній мірі, але дозволив виконавцям робіт вивчити геологічну будову району, скласти комплект необхідних мап, розібратися із стратиграфією відкладів та обґрунтувати виділені стратони знахідками викопної фауни. Неможливо у короткому повідомленні розглянути деталі всього геологічного розрізу та описати всі стратиграфічні підрозділи та і навряд чи доцільно. Тому обмежимося стислою інформацією, яка може певною мірою наблизити до вирішення проблеми походження пагорба «Кам'яна Могила».

Рис. 1. Заповідник на космічному знімку

Рис. 2. Прикраса степової України на березі р. Молочної

Рис. 3. Музей заповідника «Кам'яна Могила»

Рис. 4. Велетні Кам'яної Могили, зібрані до купи у прадавні часи

Рис. 5. Брил кварцових зкремнілих пісковиків Кам'яної Могили

Рис. 6. «Кам'яні баби» на сторожі Кам'яної Могили

Рис. 7. Петрогліфи Кам'яної Могили

Рис. 8. Наскельні рисунки давніх людей на брилах пісковиків

Кристалічні породи докембрію, представлені гнейсами, кристалосланцями, гранітами, амфіболітами, сієнітами та іншими породами, залягають на глибині з відмітками поверхні від –626 м в м. Мелітополі до –500 м в районі с. Терпіння. На докембрійських породах та їхній корі звітрування залягають теригенно-карбонатні відклади крейдової системи, розчленовані до ярусів. Вони перекриті нерозчленованою товщею континентальних і морських відкладів палеоцену і еоцену, представленою пісками, глинами і алевритами, а також частим чергуванням вуглистих і каолінистих пісків і глин з прошарками каолінів та бурого вугілля. Пізніше ця товща лагунно-морських відкладів віднесена у Причорноморській западині до сімферопольського ярусу.

Вище залягає відносно однорідна товща сірих і зеленувато-сірих, алевритистих плитчастих глин майкопської серії олігоцену, представленою тут борисфенською, молочанською, сірогозьською та асканійською світами.

На породах палеогену із розмивом залягають різнофаціальні відклади неогенової системи, розріз яких суттєво відрізняється для західної і східної частин Мелітопольського аркушу за лінією Молочанського розлому, який успадковує долина р. Молочної. Якщо на заході у розрізі переважають вапняки, глини і мергелі, добре охарактеризовані викопною фауною, то на схід від долини р. Молочної вони заміщуються переважно піщаною товщею порід, розчленування якої ускладнюється відсутністю викопної фауни (або поодинокими її знахідками) та одноманітністю літологічного складу порід. За викопною фауною молюсків неоген представлений (знизу догори) чокракським, караганським, конкським, сарматським, меотичним, понтичним, кіммерійським та акчагильським (куляницьким) ярусами. Виділення цих ярусів у західних розрізах цілком ґрунтовне за наявними фауністичними залишками та за чіткими літологічними ознаками. На сході, у прибережній зоні Борисфенської затоки, за мірою наближення до виступу Приазовського блоку Українського щита і заміщення карбонатних порід пісками головного значення набуває кореляція за гіпсометричним положенням верств, поодинокую фауною та мало-виразними літологічними ознаками.

Все це ще більш ускладнюють алювіальні надзаплавні тераси р. Молочної, кількість яких навіть у краще досліджених північних аркушах викликає безліч невирішених проблем. Тож не дивно, що виникло наведене вище тлумачення щодо походження пагорба з брил пісковиків і мандрує по світові у вигляді легенди про останець сарматського моря.

Під час першого відвідування Кам'яної Могили у 2003 р., у зв'язку з ревізійним обстеженням геологічних пам'яток природи території діяльності КП «Південукргеологія», перше, що кинулося в очі, це надзвичайна схожість пісковиків з подібними їм утвореннями у с. Таромському, розташованому на північ від м. Дніпропетровська [4]. У ярах, що розчленовують правий високий берег Дніпра, ерозією розкрито розріз пісків середньоновопетрівської підсвіти (N₁np), на різних рівнях якого спорадично зустрічаються великі брили буро-жовтих кварцитовидних пісковиків, які не відрізнити від кам'яномогильських. Виходячи з того, що розріз неогену у межах розташування пагорбу «Кам'яна Могила» виключно піщаний, а піски ці формувалися в той же віковий інтервал, що і таромські (23,8–13,6 млн. років), тобто впродовж нижнього середнього міоцену), логічно припустити що і таромські і кам'яномогильські пісковики — наслідок одного і того ж процесу діагенезу, що відбувався в аналогічних умовах та впродовж зазначеного часового інтервалу (рис.5). Зазвичай при занурені і діагенезі осадів відбувається:

- змінення, розчинення та механічне ущільнення структури зерен;
- ріст (а іноді і розчинення) у поровому просторі осаджених з розчину мінералів цементу.

При цьому горизонти пісків і пісковиків слугують каналами міграції для вод, які віджимаються з сусідніх товщ, що ущільнюються. Надходження кремнезему у розчин за рахунок руйнації калійових польових шпатів, а також за рахунок перетворення смектитів у

іллїти приводить до утворення осадів із кременевим цементом. Таким чином, на різних горизонтах піщаної товщі виникли локальні ділянки ущільнення і зкременіння пісків та перетворення їх на пісковики. Ступінь зкременіння не був однаковим, тому поряд з міцними, кварцитовидними пісковиками зустрічаються слабозцементовані, які легко руйнуються.

При більш ретельному вивченні фактичного матеріалу, зокрема свердловин, пробурених у Мелітополі, с. Астраханка (на широті с. Терпіння) та у с. Старобогданівка, з'ясувалося наступне. По-перше, рівень ерозійного врізу річки Молочної не досягає не тільки поверхні нижнього-середнього міоцену, але й знаходиться вище покрівлі сарматського ярусу. Тож, це повністю виключає можливість віднесення пагорба «Кам'яна Могила» до так званого «залишку Сарматського моря» (вже не говорячи про те, що серед сарматських відкладів ніхто і ніколи не зустрічав подібних пісковиків). По-друге, вище рівня сучасної заплави р. Молочної залягають відклади киммерійського ярусу пліоценового відділу неогенової системи, з яким у Приазов'ї, Причорномор'ї та в Криму зв'язана відома епоха залізнакопичення. А звідси витікає можливість з'ясувати природу бурожовтого, іноді до червоно-бурого і червоного забарвлення кам'яномогильських пісковиків. Саме у киммерійський час у Причорномор'ї склалися найсприятливіші умови для вивільнення оксидного заліза Fe^{3+} із залістих силікатів, ранньодіагенетичного розкладення залізомагнезійних мінералів, що і призвело до забарвлення мінеральних зерен у червоний колір.

З наведених вище фактів та їх трактувань з усією очевидністю слідує штучне або рукотворне походження пагорба «Кам'яна Могила» у якості культової споруди зусиллями прадавніх людей кінця (як свідчать археологічні дані) пізнього палеоліту (рис. 6). Наявність великих брил пісковиків у товщі пухких пісків — явище хоча і рідкісне, але не унікальне. І зібрати ці брили до купи є, безумовно, хоч і складною задачею, але, як свідчить історія, вирішуваною для давніх людей, які жили на різних континентах і створювали не менш унікальні за складністю інженерного виконання культові споруди.

Разом з тим розташування пагорба «Кам'яна Могила» на поверхні надзаплавної тераси р. Молочної у межах рівнинного Причорномор'я унеможлиблює будь-які геологічні процеси, які могли б зібрати велетенські брили пісковиків у єдиний, чітко лінійно видо-вжений пагорб, подібного якому немає не тільки поблизу, але й в усьому світі.

За думкою Б. Михайлова «Кам'яна Могила» — храм нашої культури і духовності, де зосереджено не тільки петрогліфи та живописні рисунки — твори, а й чи не найперші зразки писемності, що свідчить світові про існування цивілізації на теренах нашої Землі, про її високу культуру та духовність» (рис. 7, 8). Це підтверджують дослідження відомого московського шумеролога А. Г. Кифішина, який припустив, що в петрогліфах Кам'яної Могили є сліди протошумерської писемності, тобто найдавнішої на Землі цивілізації [7]. Вважається, що найдавніші в світі абетки, такі як абетка етрусків у Італії, й абетка карійців (лелігів) у Малій Азії і, нарешті, найдавніша грецька абетка у своїй основі абетка пелазів, тобто того народу, що колись жив на землях нинішньої України ще у XII тисячолітті до н.е. і в першій половині II тис. до н.е. змушений був покинути ці місця через нез'ясовані поки що історичні події [3].

«Кам'яна Могила», внесена у 2007 р. до переліку номінацій ЮНЕСКО як найдавніша пам'ятка культури та історії людства, гідна того, щоб в решті решт була розкрита таємниця її походження.

Література

1. Кам'яна Могила — культурна пам'ятка давніх народів. Гірництво і підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). / Гайко Б., Білецький В., Мікось Т., Хмура Я. — Донецьк, 2009. — 296 с.
2. Заморій П. К. Малявко Г. І. Геологічний опис долини Молочної і Молочного лиману. — К., 1946.

3. *Маляренко В. Т.* Суд Води. Кам'яна Могила, як перший відомий в світі судовий процес. — <http://www.scourt.gov.ua> — 2009.
4. *Манюк В. В.* Геологічні пам'ятки України. Geological landmarks of Ukraine. Кол. авт. у трьох томах, укр. та англ. мовами. — К., 2007. — Т. 2. — С. 190–191.
5. *Михайлов Б.* Петрогліфи Кам'яної Могили. — Запоріжжя: Дике Поле, 1999. — 240с.
6. *Михайлов Б.* «Кам'яна Могила». — <http://www.yatran.ua> — 2009.
7. *Супруненко В. Т.* Каменная Могила — шумерская аратта в Приазовье. — <http://www.ug.ru> — 2010.

В. В. Манюк

Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара,
49066, Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 36

«Кам'яна Могила» в Україні: геологічна та археологічна спадщина світового значення.

Під час проведення ревізійного обстеження геологічних пам'яток природи у Запорізькій області до об'єктів геологічної спадщини включено пагорб з брил кварцевих пісковиків «Кам'яна Могила» із всесвітньо відомими наскельними написами і рисунками (петрогліфами). Розглядається проблема походження унікальної пам'ятки природи та археології (як брил пісковиків так і самого пагорба).

Ключові слова: геологічна пам'ятка, петрогліф, геологічна спадщина, пісковик, Кам'яна Могила, палеоліт, генезис

В. В. Манюк

Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара,
49066, Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 36

«Каменная Могила» в Украине: геологическое и археологическое наследие мирового значения.

Во время проведения ревизионного обследования геологических памятников природы в Запорожской области в число объектов геологического наследия включен холм из глыб кварцевых песчаников «Каменная Могила» с всемирно известными наскельными надписями и рисунками (петроглифами). Рассматривается проблема происхождения уникального памятника природы и археологии (как глыб песчаников, так и самого холма).

Ключевые слова: геологический памятник, петроглиф, геологическое наследие, песчаник, Каменная Могила, палеолит, генезис.

V. V. Manjuk

Dnipropetrovsk national university by Oles Gonchar,
49066, Dnipropetrovsk, K. Marx, 36

“Kamjana Mogyla” in Ukraine: geological and archaeological heritage of world significance.

The mound of quartz sandstone blocks “Stone Grave” with world renowned rock paintings and drawings (petroglyphs) was included in the geological heritage sites during the audit examination of geological natural monuments in Zaporozhye region. The origin of this unique monument of nature and archeology (as sandstone blocks and the hill itself) is considered.

Keywords: Geological monument, petroglyph, geological heritage, sandstone, Kamjana Mogyla, palaeolith, genesis.